

Ij. borojević • d. samardžija • r. bašić

**peta
kozaračka
brigada**

KOZARA

**Ijubomir borojević
dušan samardžija
rade bašić**

**peta
kozaračka
brigada**

drugo izdanje

.NARODNA KNJIGA", Beograd, 1973.

UMJESTO PREGOVORA

Pred nama je monografija jedne od mnogih naših proslavljenih jedinica Narodnooslobodilačke vojske. Autori nam, na jedan bogato dokumentovan, sa puno smisla i znalčki, a uz to i veoma objektivnan način donose borbeni put 5. krajiške (kozaračke) narodnooslobodilačke udarne brigade. 5. kozaračka, u njenom, slavom ovjenčanom ratnom pohodu, sa rodne joj Kozare, pa preko Grmeča, centralne i istočne Bosne, do Srbije i Beograda, kroz sremski front i Slavoniju, do Slovenije, kazuje kako i zbog čega je ona, jedna od mnogih kozaračkih brigada, postala ne samo kozaračka, nego krajiška, bosansko-hercegovačka i jugoslovenska borbena jedinica oslobodilačkog rata.

U narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945. sa područja Kozare bilo je u vojnim jedinicama preko 17.000 boraca, od kojih je svoje živote položilo širom Jugoslavije preko 8.200. U logorima smrti i pokoljima na Kozari uništeno je oko 30.000 ljudskih života.

Ratno područje Kozare bilo je nepresušni izvor partizanskih jedinica. Od boraca sa Kozare formirane su: 2. krajiški (kozarački) odred; 5, 11, 12. i 20. brigada i nekoliko drugih, manjih i većih partizanskih odreda. Preko polovine boračkog sastava 1. i 2. krajiške brigade takođe su bili sa Kozare. Sve ovo pokazuje da je Kozara bila jedan od snažnih bastiona u našoj revoluciji.

Specifika 5. kozaračke NOV brigade u odnosu na druge vojne formacije sa Kozare jeste u tome što je izrasla u kozarskoj epopeji vojske i naroda Kozare, u otporu naroda i vojske juna i jula 1942, u poznatoj velikoj ofanzivi njemačkih jedinica i njihovih ustaško-domobransko-četničkih kvislinga. Stoga se neće pretjerati, niti umanjiti bilo šta od ugleda i slave ostalih vojnih jedinica sa

kozarskog područja, ako se ustvrdi da je ona bila, a i danas u svijesti Kozarčana ostala, kao njihova najmilija nada i uzdanica. Ovu našu tvrdnju potkrepljuju brojne stranice ove monografije.

Ako bi trebalo iz ovog »životopisa« naše 5. kozaračke brigade izdvojiti neki dio, tj. neki dio iz njenog borbenog puta, onda se čini da je i pored njenog učešća u velikoj bici — prvoj većoj operaciji partizanske vojske — za Bihać, novembra 1942. ili u borbama za Banju Luku iz januara 1944, ili u slavnoj bici na Avali u beogradskoj operaciji novembra 1944, ili pored njenog učešća u četvrtoj ofanzivi ili u borbama na sremskom frontu, ako bi, dakle, trebalo posebno izdvojiti neku akciju, operaciju ili jedan vremenski period iz njenog borbenog puta, onda bi, bez sumnje, to bio period njene b&rbene vojničke i političke aktivnosti na terenu centralne Bosne u 1943. i 1944. godini.

Aktivnosti 5. kozaračke, u sklopu aktivnosti 11. divizije NOV Jugoslavije, u sadejstvu sa 12. krajiškom NOU brigadom, predstavlja jedan od najznačajnijih uspjeha u cjelokupnom sklopu borbenog i političkog dejstva »života i rada« 5. i 12. krajiške brigade. Autori, »biografi« 5. kozaračke brigade, u obradi ovog djela zaslužuju priznanje i hvalu. Stranice monografije, posvećene ovom periodu (kao inače i mnoge druge), ne daju »suhoparna« razmatranja dejstva i borbenog rasporeda brigade, niti se zadržavaju samo i isključivo na faktografiji. One ne nose uopštenu vojno-političku terminologiju, kao što nemaju ni uopštenu frazeologiju o izdajničkoj i kontrarevolucionarnoj djelatnosti četnika i četništva na terenu centralne Bosne. Naprotiv, one vrve bogatstvom činjenica i dokumentacije iz koje se vide sve niti i konci, sav sadržaj srastanja četništva sa okupatorskom silom, kao i sa ustaštvom. A, osim toga, iskrsavaju likovi boraca i rukovodilaca 5. brigade, njihova umješnost, borbenost i odanost partizanskoj liniji u tako komplikovanom spletu političkih i vojnih okolnosti na terenu centralne Bosne.

Stoga se neće pretjerati ako se ustvrdi kako je to jedinstven primjer iz našeg narodnooslobodilačkog rata, naime, činjenica da će 11. divizija, tačnije njena borbena prethodnica 5. i 12. za nepunu godinu dana razoriti četništvo u centralnoj Bosni. I ne samo to. Kad krenu za istočnu Bosnu, one će, pored brojnih boraca sa tog terena, koji će ostati u njihovom sastavu, »ostaviti« iza sebe novu diviziju Narodnooslobodilačke vojske — 53. diviziju, koju će u pretežnom njenom boračkom i rukovodećem sastavu činiti ljudstvo — borci sa terena centralne Bosne. Na taj način 5. brigada se mo-

će svrstati u one jedinice oružanog dijela socijalističke revolucije naroda Jugoslavije, koje su bile na njenom špicu. Taj veliki vojno-politički zadatak u razbijanju i uništavanju četničke kontrarevolucije na terenu centralne Bosne, u razvijanju i učvršćivanju bratstva, jedinstva i ravnopravnosti jugoslavenskih naroda i narodnosti 5. kozaračka izvršila je u cjelini. Zato je ova monografija u tom pogledu svojevrsno štivo u vaspitanju novih generacija.

Inače, čitalac će na brojnim i temeljno dokumentovanim stranicama ove knjige naći mnoštvo podataka iz slavni bitaka i akcija ne samo 5. kozaračke brigade. On će susresti i brojne likove boraca, političkih komesara i komandanata, koji ostaviše svoju mladost na putevima naše revolucije. Čitalac će, a to je više nego sigurno, moći da osjeti ili dočara onaj zanos, borbeni polet i duh, kojim su bili nošeni borci Pete, kojeg ponesoše sa rodne im Kozare. Taj duh i borbeno raspoloženje prenosiće oni kroz neumorno kolo kozaračko na nove borce bilo da su oni Sremci, Mačvani, Sumadinci, ili sa terena centralne Bosne.

Naša Peta, kao i tolike druge udarne brigade Narodnooslobodilačke vojske naroda Jugoslavije, za sve vrijeme njene ratne vojno-političke borbene aktivnosti časno je ispunila svoje obaveze i dug na teškom, smrću, žrtvama i svakovrsnim odricanjima zastrtom putu naše revolucije. Stoga, svi oni neznani i znani borci 5. kozaračke brigade koji ostaše u mrtvim strojevima revolucije zaslužuju hvalu i slavu.

Joco MARJANOVIC

*Ko god nam došo da ambare izaspe,
i torove da nam pune razaspe,
i krcata da nam ulišta
pòsasne,
i da pogasne
ognjišta
— a loza mu od kletve ne pomrla —
djeca će mu zalud ovud skitati
i za kosti pitati,*

Skender KULENOVIĆ

UVOD

Kozara je dio Bosanske krajine koji se prostire na sjever i sjeveroistok od Majdan-planine i planine Behre-maginice do rijeke Save, zahvatajući prostor između donjih tokova rijeka Une i Vrbasa do njihovog ušća u rijeku Savu. To je teritorija bivših srezova Prijedor, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, veći dio teritorije bivšeg sreza Bosanski Novi i periferni dio bivšeg sreza Banja Luka.

Ovo područje ima oblik izduženog pravougaonika veličine oko 2500 km² (dužina zapad — istok oko 80 km i širina sjever — jug 25 — 40 km). Opasano je sa tri strane tokovima rijeka Sane, Une, Save i Vrbasa. Sve ove rijeke u većem periodu godine predstavljaju ozbiljne vodene prepreke, a rijeka Sava stalnu. Prostoriju opasuje inače relativno dobra kružna komunikacija Banja Luka — Bosanska Gradiška — Bosanska Dubica — Bosanska Kostajnica — Bosanski Novi — Prijedor — Banja Luka, koja na većoj svojoj dužini prolazi neposredno uz tokove pomenutih rijeka, što olakšava njihovu kontrolu, a vodene tokove čini još teže savladivim.

Unutar prostorije izgrađen je mali broj boljih puteva, od kojih su najznačajniji: put Bosanska Dubica — Prijedor; Bosanska Dubica — Pašini Konaci — Mrakovica — Kozarac; Bosanska Gradiška — Gornji Podgradci i put slabijeg kvaliteta s. Bačvani — s. Knežica.

Od osobitog značaja za ovaj kraj je komunikacijski pravac (put III reda i željeznička pruga normalnog kolosijeka) Sunja — Bosanski Novi — Prijedor — Banja Luka, koji omogućava eksploataciju i izvoz željezne rude iz rudnika Ljubija, kao i intenzivnu eksploataciju drvne ma-

se iz Sansko-grmečkog šumskog područja. Do rata, a i u ratu, to je bila jedina željeznička veza Banja Luke i Bosanske krajine sa Hrvatskom i Zagrebom.

Središni položaj na ovoj prostoriji zauzima planina Kozara, po kojoj je čitav kraj dobio ime, sa najvišim vrhom Lisina (k. 978), Rudine (k. 910), Mali vis (k. 898), Javornik (k. 887), Rastovac (k. 876), Brusovac (k. 874) i Mrakovica (k. 806). Kozara spada u red srednjih planina, dobro je pošumljena i bogata tokovima manjih planinskih rijeka i potoka (Mlječanica, Moštanica, Jablanica, Vrbaška, Gračanica, Rakovica); do rata je imala, naročito u istočnom dijelu, razvijenu mrežu puteva i šumskih pruga koji su služili za eksploataciju drveta.

Pored Kozare, veće šumske komplekse na ovom području predstavljaju: niska i šumovita planina Prošara, koja se prostire sjeverno od Kozare i svojim najsjevernijim padinama spušta do desne obale rijeke Save; zatim Karan, Pastirevo i Balj, koji se u povezanom nizu prostiru u zapadnom dijelu ovog kraja, dotičući svojim padinama obale rijeka Sane i Une.

U cjelini uzevši, kozarački kraj je u reljefnom smislu tipično niskoplaninsko i brežuljkasto zemljište sa izuzetkom Kozare, koja spada u red srednjih planina, kao i polja (Lijeve polje, Prijedorsko polje, Dubička ravan, Knešpolje i ostala proširenja riječnih dolina) koja čine ravničasto zemljište. Ova polja i ostala proširenja riječnih dolina su istovremeno najplodniji rejoni ovog kraja, gusto su naseljeni i podesni za obradu i uzgoj svih poljoprivrednih kultura. Mada oskudijeva dobrim komunikacijama, sklop i reljef zemljišta omogućavaju vrlo dobru prohodnost i upotrebu svih rodova vojske u svako doba godine. To je slučaj čak i sa većim šumskim kompleksima koji su, mada pošumljeni, u većem dijelu prohodni i za vojnu tehniku. Izuzimajući nekoliko vrhova na Kozari, prosječna nadmorska visina zemljišta iznosi 300—400 m. Kako šumski kompleksi, tako i ostalo zemljište, sa izuzetkom pomenutih polja, obiluje vegetacijom i raznovrsnim rastinjem, što pruža vrlo dobre uslove za maskiranje. S druge strane, cio kraj obiluje raznovrsnim građevinskim materijalom, što olakšava utvrđivanje. Zdrave izvorske vode ima dovoljno na cijeloj prostoriji.

Naseljena mjesta su u većini neušorenog, razbijenog tipa. Izuzetak čine gradovi (Prijedor, Bosanska Gradiška, Bosanska Dubica, Bosanski Novi, varošice Bosanska Kostajnica, Ljubija i Kozarac) i neka sela u rječnim dolinama, koja po svom tipu poprimaju obilježja ravničastih, ušorenih naselja.

Uoči rata, na ovom području živjelo je nešto manje od 200.000 stanovnika. Ogromnu većinu činio je srpski živalj, osobito na selu, dok je po gradovima stanovništvo izmiješano (srpsko, muslimansko i hrvatsko kao najmalobrojnije). Pored ove tri osnovne nacionalne grupe stanovništva, u nekim selima Lijeve polje, zatim u dubičkom kraju kao i oko Bosanskog Novog i Prijedora, živjeli su pripadnici njemačke, ukrajinske i italijanske nacionalnosti, ukupno oko 4.000 stanovnika, koje je u ove krajeve naselila Austrougarska krajem XIX vijeka.

Do rata, kozarački kraj je bio izrazito poljoprivredni, u kome uspijevaju skoro sve ratarske kulture, no pretežno se gaji kukuruz, pšenica i ovas. Voćarstvo je takođe bilo razvijeno, kao i stočarstvo. Mada je poljoprivreda u cjelini do rata imala ekstenzivni karakter, ona se, zbog prirodno datih uslova, brže razvijala nego ostale grane privrede i u godinama uoči rata snažno je zahvaćena zakonitostima tržišne proizvodnje i uticajima sve razvijenijeg tržišta poljoprivrednih proizvoda. S druge strane, seljak je, zbog prilika koje vladaju na tržištu, sve više izložen bezobzirnoj pljački i eksploataciji zelenaša i lihvara. U težnji da svoje gazdinstvo osposobi za veću proizvodnju, on se sve više zadržuje i tako postaje ekonomski sve zavisniji. Ovo je slučaj sa ogromnom većinom seljaka, jer se samo pojedinci probijaju u redove seoskih gazda i bogataša.

Pored poljoprivrede kao dominantne privredne grane, na ovom području je bilo i nekoliko preduzeća i industrijskih objekata: rudnik uglja Lješljani kod Bosanskog Novog, pilana i šumska manipulacija u Gornjim Podgradcima, »Šipadova« pilana u Dobrljinu, gipsara i preduzeće za preradu željezne troske u Blagaju, tvornica poljoprivrednog alata u Bosanskoj Kostajnici i si. Sva ova preduzeća upošljavala su uoči rata oko 6.000 radnika, regrutovanih pretežno sa sela. Izvjestan broj sezonskih radnika zapošljavao se i na pruzi.

Po gradovima je bilo znatno razvijeno zanatstvo sa osnovnom orijentacijom izrade alata i ostale robe namijenjene seoskom stanovništvu.

Značajno je istaći i činjenicu da je u ovom kraju između dva svjetska rata mreža osnovnih škola po selima bila relativno dobro razvijena, tako da je četrdesetih godina procenat pismenosti seoskog stanovništva bio znatno ispred nekih drugih područja Bosanske krajine. Osobito je to bio slučaj sa omladinom, pretežno muškom, a u godinama uoči II svjetskog rata zapaža se sve više i ženske djece u osnovnim školama. U gradovima (Bosanskoj Gradišci, Bosanskoj Dubici i Bosanskom Novom) postojale su, pored osnovnih škola, još i niže realne gimnazije ili njima ravne škole, a u Prijedoru od 1936. puna gimnazija.

Blizina Banje Luke, kao jakog kulturno-političkog i privrednog centra Bosanske krajine, imala je snažan uticaj na ovo područje.

U godinama uoči rata, izvjestan dio omladine odlazi na zanate van ovog područja a i u okolne gradove, a jedan dio i u srednje škole, pa i na fakultete. Poslije aprilskog rata 1941. svi su se oni, manje-više, našli na ovom području, što je doprinijelo bržem političkom aktiviranju omladine. U pripremama ustanka i kasnije njegovim razvojem, ovi omladinci bili su dobar oslonac KPJ, u okupljanju i širenju politike Partije među seoskom omladinom.

Političke prilike na ovom području, kao uostalom i u cijeloj Bosanskoj krajini, između dva rata bile su jako složene. Tu živi izmiješan srpski, muslimanski i hrvatski živalj. Mada nijedna građanska politička partija nije imala svojih ozbiljnijih pristalica na selu, stranačke borbe oko izbora unosile su svjesno i sistematski razdor u narod i stalno podgrejavale šovinističke strasti, produbljujući tako postojeće vjerske i nacionalne antagonizme. Kao rezultat takve politike, često je dolazilo do šovinističkih ispada pojedinaca, pa i većih sukoba i tuča na zborovima i vašarima.

Međutim, treba reći da većina stanovništva svih nacionalnosti nije odobravala takvu politiku, javno ju je osuđivala i sve jasnije sagledavala, ko iza nje stoji. Zasluge za to, neosporno, pripadaju naprednim učiteljima, radnicima, studentima i srednjoškolicima, kao i naprednijim se-

ljacima iz redova svih nacionalnosti i vjerskih grupa, koji su se u svom političkom djelovanju uporno zalagali za politiku bratstva i saradnje svih nacionalnosti. U tom pogledu značajna uloga pripadala je Radničkom kulturno-umjetničkom društvu »Pelagić«, »KAB« i sportskom društvu »Borac« iz Banje Luke, zatim kulturno-prosvjetnom društvu »Zmijanje« i srednjoškolskoj literarnoj družini »Petar Kočić« iz Prijedora, koji su okupljali najnaprednije radnike, studente i dake. Sva ova društva mnogim kulturnim i sportskim priredbama sa uspjehom unose u mase napredne ideje i nova politička saznanja.

U našoj ranijoj historiji, ovaj kraj se nalazio na granici dva osvajačka carstva, tako da su se njegovi stanovnici vjekovima borili za goli opstanak, stičući tako mentalitet borbenih, ponositih i prkosnih ljudi, koji nikada nisu trpjeli ropstvo i okove. Tu je i danas snažno prisutno predanje o narodnim bunama i otporu stranom zavojevaču iz davnih vremena.¹ Te slobodarske tradicije i težnja ka

¹ »Bune i ustanci u BiH u XIX vijeku« izd. VII, Beograd 1952. godine; Vaso Pelagić »Historija Bosansko Hercegovачke bune« — Izdanje »Svjetlost« Sarajevo 1953. godine.

Krajem XVIII i početkom XIX vijeka na području Kozare, operiše nekoliko hajdučkih četa, od kojih je najpoznatija četa harambaše Rendića. Za vrijeme I srpskog ustanka pojedine hajdučke čete prebacuju se u Bosnu iz Srbije i vode borbu protiv TMraka. Neke od njih dopiru na zapad sve do Kozare, a pojedine harambaše bosanskih četa odlaze u Srbiju i otuda se vraćaju sa instrukcijama za vođenje borbe.

Prva značajnija buna protiv Turaka u XIX vijeku, na području Kozare, podignuta je septembra 1809. godine. To je tzv. Jančićeva ili prva mašička buna. Bunom su bili zahvaćeni dubički, novski, prijedorski, banjalučki, gradiški srez i područja oko planine Motajice. Najveće borbe vođene su na Kozari. Buna je ugušena krajem iste godine, ali su se pojedine čete povukle u Kozaru i nastavile borbu.

Slično ovoj prvoj, već u samom začetku ugušena je i druga mašička buna koja je izbila marta 1834. godine.

Znatno veće razmjere od ove prve dvije, imala je prva Pecijina buna, koja je u potkozarju izbila juna mjeseca 1858. godine. Ime je dobila po legendarnom hajduku Petru Petroviću Peciji. Značajno je istaći, da u ovoj buni zajedno učestvuju i Srbi i Hrvati i Muslimani. Jedno od glavnih žarišta i centara bune je selo Ivanjska nedaleko od Prijedora. Kolike je razmjere buna imala, vidi se i iz činjenice da samo na području bosansko-novskog sreza u lje-

nacionalnoj i socijalnoj slobodi dolazile su do izražaja i za vrijeme austrougarske vladavine kroz razne forme otpora, - pa i oružanim putem. Ovaj kraj je u prvom svjetskom ratu dao veliki broj jugoslovenskih dobrovoljaca, mahom prebjeglih iz austrougarske vojske, dok je manji dio došao iz Amerike, što takođe govori o izraženoj nacionalnoj svijesti, patriotizmu i demokratskim težnjama.²

to 1858. operišu dva velika uslanička odreda od po 1.000 ustanika, jedan od većih bojeva vođen je u selu Tavija nedaleko od Kostajnice kao i u selu Kuljani. Pored Pecije, kao značajnije vođe u buni pominju se: hajduk Ćosić, zatim Krstić, Petar Garača, Risto Jejić i Simo Tošić.

Za vrijeme poznatog bosansko-hercegovačkog ustanka i narod kozaračkog kraja digao se masovno na ustanak polovinom avgusta 1875. godine. Ustanak je znatno organizovaniji od ranijih. Već za nekoliko dana borbi, ustanici su oslobodili čitavo područje od rijeke Une na zapadu pa do Vrbasa na istoku. Očišćen je znatan dio obale Une, što je imalo velikog značaja za vezu sa Austrijom. Držali su se samo utvrđeni turski garnizoni Banja Luka, Prijedor, Novi, Gradiška, Dubica i Kostajnica. Petar Petrović Pecija je opet u Kozari jedan od glavnih vođa, pa po tome narod Kozare ovaj ustanak naziva druga Pecijina buna. Pored Pecije ističu se još Pero Babić u prijedorskom kraju, čuveni hajduk Ostoja Kormanoš u gradiškom i oko Kostajnice čuveni komandiri četa Marko Bajalica, Marko Đenadija i Petar Kovačević Šaula iz Prijedora.

Mada ustanak krajem 1875, poslije pogibije Pecije, doživljava krizu na području Kozare, u proljeće naredne godine borbe će opet oživjeti i trajaće, sa više ili manje intenziteta, sve do polovine 1878. kada je Austrougarska okupirala Bosnu i Hercegovinu.

Arhiv VII K-54-A i K-58. Pored masovnog odmetanja vojnih obaveznika u tzv. »Zeleni kadar« i drugih oblika otpora austrougarskoj eksploataciji, značajna je činjenica da je za vrijeme I svjetskog rata sa područja Kozare bilo 1083 jugoslovenska dobrovoljca, od čega ih je 703 prešlo iz austrougarske vojske, a 400 su došli iz prekomorskih zemalja, pretežno iz SAD i Kanade. Po bivšim srezovima to izgleda ovako: Bosanski Novi 305, Prijedor 269, Bosanska Dubica 214, Bosanska Gradiška 227 i dio banjalučkog sreza 68 dobrovoljaca.

Od ovog broja, prema nepotpunim podacima, u borbi je poginulo i nestalo 77 dobrovoljaca. Većina ih se borila u prvoj jugoslovenskoj dobrovoljačkoj diviziji i u čuvenom dobrovoljačkom odredu »Vojin Popović«, dok je manji broj njih bio raspoređen po raznim jedinicama srpske vojske. Ovi podaci su nepotpuni, jer za neke dobrovoljačke jedinice ne postoje spiskovi, pa se pretpostavlja da je ovaj broj znatno veći.

Isto tako, prema djelimično prikupljenim podacima, sa kozaračkog područja učestvovalo je u oktobarskoj revoluciji 300 ljudi, koji su se u Rusiji našli uglavnom kao zarobljeni austrougarski vojnici.

Međutim, te težnje nisu bile ostvarene ni stvaranjem Jugoslavije kao zajedničke države jugoslovenskih naroda 1918. tako da i u novostvorenoj državi stalno je prisutan otpor vladajućem režimu. Djelimično se to vidi i iz činjenice da je na izborima 1935. i 1938. skoro polovina birača iz ovog kraja glasalo za opozicione stranke. Prve organizacije KPJ u kozaračkom kraju pojavljuju se, pretežno, po okolnim gradovima i varošicama, neposredno pred rat. Uticaj Partije na seosko stanovništvo bio je neznan, da bi u pripremama ustanka i u samom ustanku snažno porastao, kako u omasovljenju Partije novim članovima iz redova seljaka, tako i u prihvatanju njene politike i borbe i otpora okupatoru. Docniji ratni događaji u ovom kraju pokazali su da su Kozarčani svesrdno prihvatili politiku KPJ i da su joj ostali vjerni i dosljedni do konačne pobjede i pored strahovitih žrtava — ljudskih i materijalnih.³

*

Ustanak na Kozari otpočeo je 30. jula 1941. godine. Kao i u ostalim dijelovima Bosanske krajine, ustanak na Kozari je od prvog dana imao masovan, svenarodni karakter i rezultat je aktivnosti KPJ i njenih simpatizera. U borbu su pokrenute ogromne mase, slabo naoružane i podložne stihiji. Već u prvom naletu likvidirane su žandarmerijske stanice i manje posade po selima, izvršen upad u Bosansku Kostajnicu, zauzet Dobrljin i rudnik Lješljani, tako da je već prvih dana stvorena slobodna teritorija od planine Kozare i Prosare na zapad do r. Une, na sjever do Save i na jug do rijeke Sane. Ustanici su obrazovali frontove prema okolnim neprijateljskim uporištima, Bosanskoj Dubici, Bosanskoj Kostajnici, Prijedoru i Bosanskom Novom.

³ Prema evidenciji Saveza boraca po opštinama, kozaračko područje dalo je tokom rata oko 16.000 boraca u razne jedinice naše vojske (pretežno u 1, 2, 5, 11, 12. i 20. krajišku brigadu), od kojih je poginulo oko 7.700. Prema, istoj evidenciji, broj žrtava fašističkog terora iznosi oko 30.000 (podaci nepotpuni, jer se još radi na rekonstrukciji). Samo poslije velike njemačko-ustaške ofanzive na Kozaru u ljeto 1942. sa Kozare je odvedeno u logore 68.600 stanovnika. Mnogi od njih nikada se nisu vratili.

U ovoj fazi ustanka, pored nedostatka oružja, ogromni problem predstavljala je stihija u redovima ustanika i nizak stepen organizovanosti i discipline. Ovi početni problemi i teškoće prevaziđeni su vrlo brzo, prije svega zahvaljujući velikom zalaganju komunista i ostalih svjesnijih ustanika. Presudan značaj za dalju organizacionu konsolidaciju ustaničkih redova imalo je partijsko savjetovanje, održano 15. avgusta u selu Knežici, kojem su prisustvovali svi organizatori i rukovodioci ustanka, kao i veći broj članova Partije, a rukovodio je njime član Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu Osman Karabegović. Pored analize dotadašnjeg rada i rezultata borbe, savjetovanje je odlučilo da treba napustiti frontove i povući se u Kozaru i Pastirevo i tamo formirati partizanske čete pod jedinstvenom komandom. Ubrzo je ta odluka bila i realizovana, pa su početkom septembra na Kozari formirane tri čete (Prva — prijedorska, Druga — dubička i Treća — karanska) jedinstvenog Kozaračkog odreda, koji je docnije dobio naziv 2. krajiški NOP odred. Tih dana Kozarački odred je raspolagao sa 217 pušaka i jednim puškomitraljezom.¹ Najveći dio ovog oružja je zaplijenjen u dotadašnjim jednomjesečnim borbama, jer se u ustanak pošlo sa neznatnim brojem vojničkih i civilnih pušaka i jednim puškomitraljezom.⁵

Za nepun mjesec, od prve ustaničke puške na Kozari, nikao je partizanski odred, po broju boraca i po naoružanju.

* B. Baškot, J. Marjanović i D. Miširača: »Razvitak NOB-e na Kozari«, Ratna sjećanja knjiga II — izdanje »Kultura« Beograd 1961.

⁵ Prvi ustanički puškomitraljez na Kozari bio je marke »brno«, a nabavio ga je Miloš Bajalica iz s. Slabinja poslije raspada bivše jugoslovenske vojske u aprilskom ratu i dao na čuvanje Vasi Slijepcu, iz s. Čitluk. Prvi nišandžija na ovom puškomitraljezu bio je Gojko Bajalica iz s. Slabinje.

Miloš Bajalica bio je u I svetskom ratu jugoslovenski dobrovoljac i na solunskom frontu odlikovan je Karađordevom zvezdom i još nekim odlikovanjima. U godinama pred II svetski rat jedan je među prvima u ovom kraju koji je postao član KPJ iz redova seljaka. Aktivno je učestvovao u pripremama ustanka u Kostajničkom kraju i bio je komandant tzv. »baljskog fronta«. Po napuštanju frontova, uhvaćen je na prevaru od strane neprijatelja i ubijen na zvjerski način u Bosanskoj Kostajnici.

Vaso Slijepac je poginuo kao partizan avgusta 1941. godine (po sjećanju preživjelih učesnika NOR-a).

nju jedan od manjih u Bosni i Hercegovini. Međutim, od samog nastanka, taj mali odred je, u organizacionom pogledu i po političkoj svijesti boraca čvrsta partizanska jedinica, koja kroz neprekidne akcije iz dana u dan vojnički jača i vrši snažan politički uticaj u narodu. Između ostalog, čete odreda tokom oktobra, novembra i u prvoj polovini decembra 1941, likvidirale se značajnija neprijateljska uporišta u Svodnoj, Gornjim Podgradcima, Mrakovici, Turjaku, Umetaljki i Drakseniću. Samo u ovih šest akcija zarobljeno je 453 neprijateljskih vojnika i 7 oficira dok ih je 89 poginulo.⁶ Zaplijenjeno je 447 pušaka, 28 puškomitraljeza, 9 teških mitraljeza i 4 teška minobacača. Odred je za to vrijeme imao 17 poginulih. Najznačajnija pobjeda kozaračkih partizana u 1941. nesumnjivo je akcija na Mrakovici 4/5. decembra, kojom prilikom je potpuno razbijena 2. bojna 11. domobranske pukovnije.

Krajem decembra 1941, od naraslih snaga, u Kozaračkom odredu, formiraju se tri bataljona 1, 2. i 3, svaki sa po tri čete. Odred tada broji oko 1.000 boraca, a ima 845 pušaka, 30 puškomitraljeza, 9 teških mitraljeza i 4 minobacača.⁷

Uparedo sa rastom i jačanjem odreda, na oslobođenoj teritoriji, intenzivno je bujao i politički život. Stvarani su narodnooslobodilački odbori, kao organi nove revolucionarne vlasti seoske straže i pozadinske čete, partijske organizacije i aktivni SKOJ-a, organizacije žena i si. Potkraj 1941, praktično cjelokupno stanovništvo oslobođene teritorije, bilo je na određen način obuhvaćeno organizacijama pokreta. Kozara je već tih dana ličila na jedan veliki vojni logor gdje se živjelo i radilo za borbu. Ovako uspješan razvoj narodnooslobodilačke borbe u Kozari bio je, neosporno, rezultat predanog i strpljivog rada članova KPJ, koji su se od početka oružane borbe odlučno borili za organizaciono i političko učvršćivanje partizanskih je-

⁶ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 3, dokumenat 3 i 4 (u daljem tekstu Zbornik, tom IV, knj. 3, dok. 3 i 4.) Saopštenje štaba 2. KNOP odreda o puštanju na slobodu zarobljenih domobrana i izvještaj štaba 2. KNOP od 1. I 1942. o važnijim borbama i akcijama u 1941. god.

⁷ B. Baškot, J. Marjanović i D. MisiraCa: »Razvitak NOB-e na Kozari«, ratna sjećanja, knjiga II, izd. »Kultura« Beograd 1961. god.

dinica, najenergičnije u samom začetku sprječavali pljačku, samovolju i šovinističke ispade pojedinaca. I pored strahovitog okupatorsko-ustaškog terora nad srpskim stanovništvom, ustaška politika među Hrvatima i Muslimanima ovoga kraja, a četnička među Srbima kroz čitav period rata i revolucije, nije mogla uhvatiti skoro nikakvog korjena. Pojedini pokušaji unošenja razdora na nacionalnoj i vjerskoj osnovi najenergičnije su suzbijani već u prvim ustaničkim danima.

U prvim mjesecima 1942., odred bilježi dalji svoj rast, kako po vojničkoj aktivnosti i prilivu novih boraca, tako i u pogledu organizacionog učvršćivanja svojih jedinica. Njegove jedinice su u neprekidnoj ofanzivi i danonoćno napadaju neprijateljska uporišta i komunikacije. Već u početku januara 1942. temeljito je porušena pruga Banja Luka — Prijedor — Bosanski Novi — Sunja i na njoj je prestao svaki saobraćaj. Pored jedinica odreda, na rušenju pruge učestvovala su hiljade omladinaca iz pozadinskih i omladinskih četa, koje su priručnim alatom potpuno demontirali kolosijek i šine odnosili i bacali u rijeku Sanu, a pragove palili. Uslijed ovoga i efikasnog dejstva četa odreda, propao je svaki neprijateljski pokušaj opravke pruge za duži period. Ovakvim dejstvima 2. KNÖP odreda, neprijateljska posada u Prijedoru i rudniku Ljubija našla se sredinom januara 1942. u čvrstoj blokadi. Da bi izvukli jedan bataljon koji se zatekao u blokiranoj Ljubiji, Nijemci su, 18. februara, otpočeli napad na oslobođenu teritoriju pravcem Bosanska Dubica — Prijedor. U ovom napadu učestvuje ojačan 750. puk 718. njemačke divizije, potpomognut ustaško-domobranskim snagama iz Bosanske Dubice⁸ i snažno podržan artiljerijom. No, i pored toga, Nijemcima je bilo potrebno blizu mjesec dana da prođu do Prijeđora, prihvate opkoljeni bataljon i da se ponovo izvuku u dolinu Sāve. Bio je ovo prvi ozbiljniji sudar kozaračkih partizana sa njemačkom vojskom. Naše jedinice uspješno su položile i ovaj ispit. U danonoćnim borbama od 18. februara do 9. marta 1942. duž komunikacije Bo-

⁸ M. Pekić i D. Ćurguz »Bitka na Kozari«, str. 35, izd. Prijedor 1968. god.

sanska Dubica — Prijedor, jedinice odreda nanele su neprijatelju velike gubitke u živoj sili i zaplijenile značajne količine oružja i opreme.⁹

O stanju na području Kozare i u 2. KNOP odred, Operativni štab za Bosansku krajinu 5. marta 1942. izvještava Glavni štab za BiH o sljedećem:

»II krajiški NOP odred (Kozarski) po teritoriji je najmanji, ali vojnički najaktivniji i politički najzdraviji... Ovaj odred za nepuna dva mjeseca udvostručio je svoje naoružanje. Ovaj odred je izolovan i izložen jačim koncentričnim napadima neprijatelja. Osim toga, u tom kraju ustanak je bio u rukama naših partijskih drugova. Među oružanim ljudstvom, iako još politički sirovim, nije prodrla četnička propaganda, jer je od prvog dana povedena borba protiv četničke politike i u vojsci i ustanku. ., Onemogućeno je stvaranje vojno-četničkih formacija, iako su u tome pravcu radili izvjesni elementi. Politički rad bio je savjesno organizovan u četama i njemu se posvećivala naročita pažnja ...

Kozarački odred čini pozitivan politički uticaj na čete IV odreda oko Prnjavora i Črnog vrha. Ovaj odred prebacuje svoje snage preko pruge oko Jeličke, Piskavice, pa prema Bronzanom Majdanu. Jedna četa ovoga odreda logoruje već u Jeličkoj i tako ima direktan dodir sa četama Manjačkog bataljona IV odreda. Ovaj odred takođe pruža svoje snage preko Miljakovaca i Rasavaca ispod Prijedora i vojnički saraduje sa Sanskim bataljonom.

Vojnici ovoga odreda primjer su discipline i pravog partizanskog odgoja. Pravilnom politikom u prvim danima ustanka prema muslimanskim seljacima, pridobili su kozarski partizani muslimanski živalj uza se. Ne samo da je razvijena politička saradnja između Muslimana i kozarskih partizana, nego ima slučajeva da i muslimanski seljaci ulaze u partizanske čete (iz Kozarca). Štab ovog odreda držao se za sve vrijeme borbe pravila partizanskog ratovanja, vršeći akcije danonoćno i ne držeći front...

Drugi odred sačinjavaju 3 bataljona sa 12 četa ... Od naoružanja odred ima 1.600 pušaka, 50 puškomitraljeza, 11 teških mitraljeza i 4 teška bacača mina.¹⁰

⁹ Između ostalog, naše jedinice zaplijenile su 11 njemačkih puškomitraljeza, »šarac«, 110 pušaka, 6 automata i 12 pištolja. Prvi puškomitraljez »šarac« zaplijenio je borac 2. čete 2. bataljona Rade Gajić Ronjgo, 18. februara 1942. u borbi na Kruškovcu, nedaleko od Bosanske Dubice. Po Gajićevom nadimku, kozarački partizani su kroz čitav period rata ovaj njemački mitraljez zvali »ronjgo« kao uspomenu na svog hrabrog druga. Rade Gajić, je poginuo februara 1943. u Grmeču za vrijeme IV neprijateljske ofanzive kao komandir voda u 2. bataljonu 5. kozaračke brigade.

¹⁰ Zbornik, tom IV, knj. 3, dok. 93 — Izvještaj Operativnog štaba NOP odreda za Bosansku krajinu od 5. 3. 1942. Glavnom štabu NOP i DV za Bosnu i Hercegovinu o razvitku ustanka u Bos. krajinu.

Dvadesetpetog marta 1942, u štabu odreda ponovo je održano vojno-političko savjetovanje kojem je prisustvo-
vao Đuro Pucar Stari. Pored ocjene stanja u odredu i na terenu, na savjetovanju je donesena odluka da se u okviru odreda formiraju još dva nova bataljona, 4. i Udarni. Ta odluka je ubrzo i realizovana. Udarni bataljon sačinjavale su dvije čete, koje su brojale 350 već u borbama istaknutih boraca, a bio je naoružan sa 300 pušaka i 17 puškomitraljeza (od tog 11 njemačkih »šaraca«). Odmah po formiranju bataljon je bio upućen u centralnu Bosnu u borbu protiv četnika. To je druga po redu jedinica, koju je do tog vremena 2. KNOP odred formirao i uputio sa svog terena.¹¹ Kozarčani su kasnije taj bataljon nazvali Udarni-protivčetnički bataljon.

Poslije povlačenja dijelova 718. njemačke divizije, jedinice odreda su ponovo zatvorile обруč oko garnizona Prijedor i Ljubije, a sa glavninom snaga bile u stalnoj ofanzivi, uništavajući neprijateljska uporišta i objekte saobraćaja u dolinama rijeka Sane, Une, Save, kao i u Lijevče polju. Od tih akcija najznačajnije su: uništenje neprijateljskog garnizona u Kozarcu i oslobođenje ovog mesta, zatim ponovno uništenje posada u Svodnoj, Blagaju, Strižni, kao i više uspješnih napada na neprijatelja u Lijevče Polju. Jedna od najljepših i najsmjelijih akcija kozaračkih partizana iz tog vremena, svakako je diverzija na željeznički vijadukt između Kostajnice i Volinje. Udar-
na četa 1. bataljona odreda, predvođena komandantom bataljona Ivicom Marušićem Ratkom prebacila se preko Une, nizvodno od Kostajnice i pošto je prethodno, u snažnom naletu, razbila posadu, koja je čuvala objekat u sa-
dejstvu sa Banijskim partizanima porušila je vijadukt. Rušenjem ovog objekta, bio je prekinut saobraćaj na ovoj komunikaciji puna 4 mjeseca.

Samo u ovih nekoliko akcija tokom marta i početkom aprila 1942. jedinice odreda nanele su gubitke neprijatelju od 168 poginulih i 732 zarobljena neprijateljska vojnika i

¹¹ Krajem januara 1942. formirana je Kozaračka-proleterska četa i odmah upućena u centralnu Bosnu u sastav Proleterskog bataljona Bosanske krajine. Četa je brojala 118 boraca. Njen prvi komandir bio je Simo Ivanović, rudar iz Lješljana, a politički komesar Esad Midžić, student iz Prijedora.

oficira. U isto vrijeme zaplijenjeno je, između ostalog, 723 puške, 38 puškomitraljeza i 3 teška mitraljeza. Snage odreda, u neprestanoj borbi, brojno rastu, a jedinice organizaciono i politički jačaju. Krajem aprila, odred broji oko 3.000 boraca (ne računajući Udarni bataljon), a njegova četiri bataljona u to vrijeme raspolažu sa 2.500 pušaka, 58 puškomitraljeza, 24 teška mitraljeza i 4 minobacača.¹²

U tim danima, Kozarački odred, po naoružanju, unutrašnjoj organizaciji, moralno-političkoj čvrstini i borbenom iskustvu boraca i starješina, predstavlja snažnu vojnu jedinicu, sposobnu da izvodi i krupnija i složenija borbena dejstva.

Uporedo sa rastom odreda, razvijali su se na terenu i organi vlasti i ostale političke organizacije pokreta. Tako, na području Kozare u proljeće 1942, djeluju 130 seoskih i 16 opštinskih NO odbora sa ukupno 934 odbornika. Partijskih organizacija bilo je 65, sa 16 opštinskih i 4 sreska komiteta KPJ, čijim radom je rukovodio Okružni komitet za Kozaru. Omladinska organizacija takođe je bila vrlo brojna i organizaciono jaka. Skoro svako selo je imalo svoju omladinsku organizaciju i aktiv SKOJ-a. Radom omladinske organizacije rukovodio je Okružni komitet SKOJ-a, izabran na okružnoj konferenciji u Podgradcima 7. marta 1942. godine.¹³

Od osobitog značaja je da je mobilizacija novih boraca vršena isključivo na dobrovoljnoj osnovi. Kako je odziv uvijek bio mnogo veći, nego što je bilo oružja, i kako su to u ogromnoj većini bili omladinci, koji još nisu služili vojsku, to je na čitavom području organizovana mreža vojno-političkih kurseva, kojima su rukovodili iskusniji vojni i politički rukovodioci. Na kursevima su omladinci sticali osnovna vojna i politička znanja i po završetku organizovano raspoređivani u jedinice odreda. Ovakva forma mobilizacije i obuke dala je izvanredne rezultate. Iz redova ovih omladinaca ubrzo je nikla čitava plejada

¹² Zbornik, t. IV, knj. 4, dok. 10 i 76. Izvještaj štaba 2. KNOP odreda o izvedenim akcijama i političkom radu od 30. januara do 9. februara 1942. i od 1. do 15. aprila 1942. god.

B. Baškot, J. Marjanović i D. Misirača »Razvitak NOB-e na Kozari«, ratna sjećanja, knjiga II, izd. »Kultura« Beograd 1961. god.

¹³ M. Pekić i D. Curguz »Bitka na Kozari« str. 41, izd. Prijedor 1968. god.

proslavljenih kozaračkih bombaša, puškomitraljezaca i kurira, a mnogi od njih su vrlo brzo postali komandiri vodova, politički delegati, komandiri i politički komesari četa i omladinski rukovodioci u jedinicama.

No, radost Kđzarčana zbog dotadašnjih uspjeha i izvojevanih pobjeda nad neprijateljem ipak je bila pomućena. Upravo tih dana, sredinom aprila 1942, stigla je u Kozaru vijest da su četnici, 1. aprila 1942. u selu Jošavki u centralnoj Bosni, mučki pobili grupu ranjenih krajiških proletera, među kojima i legendarnog dr Mladena Stojanovića, jednog od organizatora ustanka na Kozari i prvog komandanta njenog odreda. Ta tužna vijest munjevito je prostrujala čitavom Kozarom i začas doprla u sva sela i do posljednjeg njenog stanovnika i borca. U sveopštoj narodnoj tuzi i gnjevu, već prvih dana na Kozari su nikle mnoge pjesme — tužbalice, posvećene voljenom čovjeku.

Tim povodom, štab odreda 19. aprila 1942. izdao je naredbu¹⁴ o promjeni naziva odreda:

»Drugarskim štabovima bataljona, četa, komandama mjesta, narodno-oslobodilačkim odborima i narodu Kozare!

U znak priznanja za stvaranje i podizanje ovoga odreda, kao odreda, gdje su se okupili najbolji sinovi svoga naroda i stvorili pravu narodnu oslobodilačku vojsku, ovaj odred nosiće od danas ime svoga prvoborca i prvog komandanta druga

MLADENA STOJANOVIĆA,

čiju će smrt partizani ovoga odreda nemilosrdno svetiti nad svim narodnim neprijateljima zbog zločina nad nezaboravljenim drugom i komandantom MLADENOM!

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

19. april 1942. godine
u Kozari

Štab II KNOP odreda
»Mladen Stojanović«

Poslije višemjesečne blokade i nakon temeljito izvršenih priprema, u noći 15. maja 1942. otpočeo je napad na garnizon Prijedor. U napadu su učestvovalе cjelokupne

¹⁴ Zbornik, t. IV, knj. 4, dok. 82. Naredba štaba 2. KNOP odreda od 19. 4. 1942. o promjeni naziva odreda.

snage 2. krajiškog odreda, četiri čete 1. krajiškog odreda i Banijska proleterska četa, koja se tog momenta nalazila na Kozari, na putu za Slavoniju.¹⁵

Posadu Prijedora sačinjavale su jedinice iz sastava 11, 10. i 2. domobranskog pješadijskog puka, dijelovi 8. artiljerijskog divizionu i razne ustaško-žandarmerijske jedinice, oko 1.500 neprijateljskih vojnika¹⁶, naoružanih sa oko 1.000 pušaka, oko 45 puškomitraljeza, 14 teških mitraljeza, 5 minobacača i 2 haubice 105 mm. Odbranom Prijedora rukovodio je pukovnik Mario Zlobec, komandant 11. pješadijskog domobranskog puka.

Sve partizanske snage, koje su vršile napad, bile su pod neposrednom komandom Koste Nada, komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu.

Odbrana grada imala je kružni karakter, sa težištem na desnoj obali rijeke Sane. U unutrašnjosti grada, sve zgrade od čvrstog materijala bile su utvrđene za odbranu. Komanda odbrane sa rezervom bila je smještena u zgradi gimnazije.

Osnovna ideja napada bila je da se četiri bataljona 2. odreda u toku noći u vidu klinova prodre u centar grada, a potom dejstvom iznutra i spolja ispresijecaju braniočeve snage i tako slomi njihov otpor. Jedan bataljon 1. odreda trebalo je da ovlada spoljnom odbranom neprijatelja na liniji Baltine Bare — Rizvanovići — Bišćani (na lijevoj obali rijeke Sane). Ostali dio snaga 1. odreda imao je zadatak da zasjedama spriječi eventualnu intervenciju neprijatelja iz pravca Ljubije i Bosanskog Novog. U rezervi su se nalazile tri čete (iz 2. odreda i Banijska četa).

Napad je počeo u određeno vrijeme i po predviđenom planu. Nakon 18-časovne žilave borbe snage branioca su bile savladane, a grad oslobođen. Cjelokupne neprijateljske snage su zarobljene ili uništene. Zarobljeno je oko 1300 neprijateljskih vojnika i oficira, a zaplijenjeno oko 1000 pušaka, 15 puškomitraljeza, 5 bacača mina, 2 haubice 105 mm, ogromne količine municije i ostalog ratnog materijala. Oko 100 neprijateljskih vojnika i oficira je poginulo,

¹⁵ Zbornik, t. IV, knj. 5, dok. 13 — Zapovjest operativnog štaba za Bosansku krajinu o napadu na Prijedor od 14. 5. 1942. god.

¹⁶ R. Bašić »Ustanak i borbe na Kozari 1941—1942« str. 128, izd. »Vojnoizdavački zavod JNA«, Beograd 1957. god.

među kojima i komandant odbrane pukovnik Zlobec.¹⁷ Naše jedinice su imale 30 poginulih i 60 ranjenih boraca i starješina.

Ubrzo je oslobođena i Ljubija, kao i sva sela u okolini. Snage 1. i 2. krajiškog odreda definitivno su se spojile. Nastala je velika oslobođena teritorija u Bosanskoj krajini od rijeke Une i Save na sjeveru do Drvara i Dinare na jugu. Pobjeda krajiških partizana na Prijedoru snažno je odjeknula u cijeloj zemlji. Ona je ozbiljno demoralisala ustašku vlast u Bosanskoj krajini, čija se propaganda mjesecima hvalisala da je Prijedor »ustaški Alkazar« i da ne smije pasti. Okolne okupatorske i kvislinške garnizone zahvatila je neviđena panika i sa svih strana je tražena pomoć. Tih dana su se ustaškim glavešinama prividale velike koncentracije partizana, čak i tamo gdje ih uopšte nije bilo.

Našu pobjedu još više su uveličali naši prvi piloti Franjo Kluz i Rudi Cajavec, koji su odmah iza oslobođenja Prijedora prebjegli iz neprijateljske vojske i spustili se na oslobođenu teritoriju Kozare. Tako je Kozari pripala i ta čast i slava da bude, bar i simbolično, kolijevka naše nove avijacije.

Po odluci Operativnog štaba za Bosansku krajinu, 21. maja 1942. u selu Lamovita pod Kozarom formirana je 1. krajiška brigada. U sastav ove brigade 2. KNOP odred »Mladen Stojanović« dao je dva kompletna, dobro naoružana bataljona (3. i 4), zatim četvu pratećih oruđa, vod za vezu, zaštitni vod štaba brigade, sanitet i intendanturu.¹⁸ U brigadu su otišli najiskusniji borci i starješine koji su za sobom imali višemesečno borbenu iskustvo. Za komandanta brigade postavljen je dotadašnji komandant 1. bataljona 2. odreda Ivica Marušić Ratko.

*

Mada velika njemačko-ustaška ofanziva na snage 2. KNOP odreda »Mladen Stojanović« na Kozari zaslužuje

¹⁷ Zbornik, t. IV, knj. 5, dok. 53 — Izvještaj štaba 2. KNOP odreda za maj 1942. Operativnom štabu za Bos. krajinu.

¹⁸ B. Baškot, J. Marjanović i D. Misirača, »Razvitak NOB-e na Kozari«, ratna sjećanja, knj. II, izd. »Kultura« Beograd 1961. god.

posebnu obradu, potrebno je da o tim dramatičnim događajima sredinom 1942. istaknemo da ustaška vlast za proteklo vrijeme ne samo da je bila nemoćna da uništi partizanske snage na tlu tzv. NDH već je neprekidno trpjela poraz za porazom, osobito na tlu Bosanske krajine. Kako se ustanak u proljeće 1942. sve više širio i u ostalim krajevima tzv. NDH Nijemci nisu mogli biti indiferentni prema ovakvom razvoju događaja. Smatrali su da je krajnje vrijeme da preduzmu energične mjere za spasavanje ustaške vlasti u ovom dijelu zemlje.

U to vrijeme područje 2. KNOP odreda »Mladen Stojanović« zbog svog geografskog položaja, a i zbog činjenice da se na njemu od prvih ustaničkih dana dosljedno izgrađivalo bratstvo i jedinstvo srpskog, hrvatskog i muslimanskog življa, predstavljalo je prvorazrednu opasnost po okupatora i ustaše. Pored toga što su Se u redovima kozaračkih partizana borili zajedno Srbi, Muslimani i Hrvati, do tada je na Kozari bilo zarobljeno na hiljade domobrana i oficira, sa kojima je lijepo postupano i koji su pušteni kućama. Svaki njihov kontakt sa partizanima i narodom sa oslobođene teritorije činio ih je »neupotrebljivim u daljim borbama protiv pobunjenika, jer su zaraženi komunističkom promidžbom«, konstatovale su ustaše u bezbroj svojih izvještaja. I pored raznih pokušaja, okupator ovdje nije mogao ni u jednoj sredini stvoriti značajnija uporišta. Naprotiv, narod je bio jedinstven i čvrsto je stajao uz svoju vojsku i do kraja bio odan ciljevima narodnooslobodilačke borbe.

Odred je već početkom godine razvio čvrste veze i borbenu saradnju sa 1. krajiškim odredom u Podgrmeču, a zatim i sa partizanima u Slavoniji i Baniji.

Sve ovo, bar jednim dijelom, objašnjava zbog čega su se Nijemci sa tako velikim snagama i toliko rješenosti odlučili da unište kako snage 2. krajiškog odreda, tako i civilno stanovništvo na Kozari.

Krajem maja neprijatelj je nekoliko puta pokušao da manjim snagama proдре na oslobođenu teritoriju iz pravca Banje Luke i Bosanske Dubice, ali su ti napadi odbijeni. Jedan od jačih sudara odigrao se sa ustaškom crnom legijom (Francetićevom), 25. maja, u selu Sreflijama, kojom prilikom su ustaše odbačene ka Bosanskoj Dubici uz velike

gubitke. Tom prilikom naše snage su, između ostalog, zaplijenile i dva ispravna tenka marke »hočkins«.

Poslije temeljito izvršenih priprema, napad neprijatelja na Kozaru otpočeo je rano u zoru 10. juna 1942. godine. U ofanzivi su učestvovala sljedeće neprijateljske snage:

Njemačke jedinice iz sastava 704, 714, 717. i 718. i »Princ Eugen« divizije, ukupno 11 pješadijskih bataljona. Jedan tenkovski, jedan pionirski i jedan auto-bataljon. Jedan bataljon za vezu, tri artiljerijska diviziona i razne policijske snage u jačini jednog bataljona.

Ustaško-domobranske snage: 1. brdska divizija, 3. i 4. brdska brigada, dijelovi 5, 11, 12. i 2. ustaško-domobranskog puka, dijelovi 3. žandarmerijskog puka iz Banje Luke i još neke manje ustaško-domobranske jedinice iz susjednih garnizona. Ukupne ustaško-domobranske snage su oko 28 pješadijskih bataljona i oko dva diviziona artiljerije-

Prema tome, ukupne snage neprijatelja koje su uzete aktivnog učešća u ofanzivi iznosile su 39 pješadijskih bataljona, 5 diviziona artiljerije, po jedan tenkovski, pionirski, policijski, auto-bataljon i bataljon za vezu.¹⁹ Ove snage bile su za čitavo vrijeme dejstava svakodnevno snažno podržavane avijacijom, kad god su to omogućavali vremenski uslovi, bombardujući i mitraljirajući, kako naše položaje tako i zbjeg i ostale objekte u Kozari, uključujući i bolnice. Sve što se micalo ili davalo bilo kakve znake prisustva ljudi bilo je izloženo dejstvu avijacije. Korišćeni su aerodromi Banja Luka i Zagreb. Njihova blizina omogućavala je avijaciji da se za najkraće vrijeme pojavi na cilju.

Pretpostavlja se da su ove snage brojale oko 50.000 vojnika, objedinjene u borbenu grupu »Zapadna Bosna«, pod komandom njemačkog generala Štala.

Ovim neprijateljskim snagama suprotstavio se 2. KNOP odred »Mladen Stojanović« sa svojih pet bataljona (1, 2, 3, 4. i udarni).²⁰ Ako se tome dodaju i dva bataljona 1. krajiške brigade, koji su izvan obruča, direktno potpo-

" M. Pekić i D. Ćurguz »Bitka na Kozari« str. 70—74 izd. Prijedor 1968. god.

²⁰ Ovaj bataljon vratio se iz centralne Bosne na Kozaru i ponovo ušao u sastav odreda koncem maja 1942. god.

magali odbranu odreda, onda naše ukupne snage iznose sedam bataljona sa ukupno 4051 boraca, naoružanih sa 3486 pušaka, 189 puškomitraljeza, 21 teškim mitraljezom i 7 minobacača 82 mm.²¹

Zamislao njemačke komande za akciju na Kozari bila je da potpuno uništi 2. KNOP odred i da čitavo područje očisti od civilnog stanovništva odvođenjem u logore i na prisilan rad, pošto je ono u cjelini bilo uključeno i privrženo narodnooslobodilačkom pokretu. Planovima je takođe bilo predviđeno da se operacija izvede u dvije faze, s tim da se u prvoj brzim prodorom iz pravaca Banja Luka i Bosanski Novi snage 2. odreda odsijeku od ostale slobodne teritorije Podgrmeča, a u drugoj dejstvom sa stvorene kružne osnovice (srednji tok rijeke Une, rijeke Sane i sa komunikacije Prijedor — Banja Luka) naše opkoljene snage na Kozari i Prosari nabace ka dolinama rijeka Save i Une i tu ih unište. Istovremeno cilj je bio da se istim snagama »očisti« Kozara i od civilnog stanovništva.²² Pretpostavljalo se da se akcija može izvesti za deset dana, poslije čega bi ove snage bile upotrijebljene protiv naših jedinica u Podgrmeču. Plan akcije nosio je šifrovani naziv »Operacija Xaver«.

Borbe su otpočele 10. juna u zoru pokretom jakih neprijateljskih snaga cestom od Banje Luke ka Prijedoru i od Bosanskog Novog ka Ljubiji. Isti dan, jedan neprijateljski kombinovani odred (tenkovi i pješadija) na prepad je zauzeo Prijedor. Nakon dva dana neprijatelj je ušao i u Ljubiju. Četvrti bataljon odreda i dva bataljona 1. krajiške brigade pružali su nekoliko dana snažan otpor glavnim neprijateljskim snagama koje su prodirale iz pravca Banje Luke i u tri veća protivnapada naneli mu velike gubitke. Pošto je neprijatelj do 14. juna ovladao linijom Ivanjska — Prijedor — Ljubija — Suhača — Bosanski Novi on je realizovao prvu fazu svoga plana i snage 2. odreda bile su odsečene od ostalih jedinica u Bosanskoj krajini.

Istovremeno u napad je prešla i 1. brdska divizija sa rijeke Une u zahvatu Kostajnica — Bosanski Novi, potiskujući prvi bataljon 2. KNOP odreda na istok ka Kozari.

²¹ Isto kao pod 19 (str. 83—88).

²² Isto kao pod 19 (strana 74—80).

Paralelno sa nastupanjem neprijatelja, civilno stanovništvo napuštalo je sela i povlačilo se ka Kozari, negdje spontano i samoinicijativno, a negdje po uputstvima narodnooslobodilačkih odbora. Nepregledne mase naroda, noseći najnužniju imovinu, kao rijeka, kretale su se na istok ka Kozari, jer je neprijatelj po mjeri svog napredovanja palio sela i ubijao civilno stanovništvo.

U popodnevnim satima 18. juna, 1. brdska divizija iz bila je na sjeverozapadne obronke Kozare u visinu komunikacije Prijedor — Bosanska Dubica. Time je bio stvoren čvrst taktički obruč oko Kozare u kome su se našle snage 2. KNOP odreda i zbjeg stanovništva od oko 80.000 ljudi, žena i djece. Izvan obruča ostala je 1. krajiška brigada, veći dio 4. bataljona odreda i neki manji dijelovi 1. bataljona. Ovim počinje drama naroda Kozare i njegovog odreda.

U nekim poslijeratnim diskusijama više puta su se čule neopravdane kritike i primjedbe na račun rada i držanja štaba odreda u tim danima. Pri svemu tome gubi se iz vida sva težina i složenost uslova u kojima se našao odred i pod kojim uslovima je radio štab odreda. Odgovor na pitanje zašto je došlo do povlačenja naroda u zbjeg nalazi se i u njemačkim dokumentima. Iz njih se jasno vidi da je cilj operacije, između ostalog, i u tome da se stanovništvo jednostavno »očisti« sa tog područja kako bi se time definitivno tu onemogućio partizanski pokret. Neprijatelj je vrlo dobro znao gdje leže izvori naše vojske, pa je zato i išao na fizičko istrebljenje naroda, kad već do tada nije mogao drukčije da se obračuna sa odredom. Komandant njemačke borbene grupe »Zapadna Bosna« general Stai nametnuo je partizanima i narodu Kozare borbu do istrebljenja. U njegovoj zapovjesti²³ koja reguliše postupak prema civilnom stanovništvu doslovno se kaže:

»Sva lica zatečena u borbi streljati na licu mjesta! Sve muške stanovnike od 14 godina pa naviše hapsiti i sprovoditi u sa-birne logore«.

²³ Arhiv VII (u daljem tekstu AVII) — reg. br. 1/3/30 K. 44-p i 1/13/2764 K. 41-e (njemački fond), zapovjest borbene grupe »Zapadna Bosna«.

Docnije, u toku borbi, ova zapovjest je dopunjena, tako što se imala odnositi i na žene, jer je

»... komanda njemačke oružane sile primijetila da i žene učestvuju u borbi«.

Poučeno dotadašnjim iskustvom, stanovništvo je u početku, uglavnom samoinicijativno, napuštalo sela i sklanjalo se u Kozaru. Narodnooslobodilački odbori, seoski, opštinski pa i neki sreski, ponoseni takvim raspoloženjem naroda i sami su u tom smislu davali uputstva. Formiranje zbjega izvršeno je spontano i po uputstvima pojedinih NOO-a i terenskih organizacija KPJ. Štab odreda je bio praktično stavljen pred svršen čin i on je zbjeg morao braniti, i po cijenu najvećih žrtava. To je bila njegova moralna i ljudska obaveza prema narodu iz koga je ponikao i koji ga je godinu dana okruživao ljubavlju i pažnjom, narodu koji je do kraja bio odan ciljevima narodnooslobodilačke borbe i uvijek, do posljednjeg čovjeka, bio spreman da dijeli njegovu sudbinu. U zbjegu je skoro svaki borac i starješina imao porodicu.

Međutim, štab odreda je bio i iznenađen ofanzivom. Trebalo je da prođe preko dvadeset dana da štab odreda shvati njene dimenzije i ciljeve. Dugo je vladala preterana samouvjerenost da je moguće razbiti neprijateljske snage i primorati ih da odustanu od prodora u Kozaru, gdje se nalazio i zbjeg. Bilo je romantizma i iluzija, kako kod starješina i boraca, tako i u narodu da je Kozara nepobjeđiva. Prosto se prkosilo realnoj situaciji, koja je, sa vojničke tačke gledišta, bila teška i preteška. Takav mentalitet i raspoloženje na Kozari bilo je rezultat jednogodišnjih uspješnih borbi odreda, u kojima je on znao samo za pobjede. Tome je naročito doprinijela i značajna pobjeda izvojevana na Prijedoru sredinom maja, a podgrejavana je i u vrijeme kad se odred već našao u obruču, jer su se i tada njegove snage vrlo uspješno suprotstavljale neprijatelju, nanoseći mu teške gubitke. Ilustracije radi, dovoljno je navesti samo tri veća protivnapada koje su izveli 1. 2. i Udarni bataljon 18. 20. i 24. juna, na sjeverozapadnom dijelu fronta. Samo u tim protivnapadima, do

nogu su potučena kompletna četiri bataljona neprijatelja (2. bojna 2. gorskog zdruga 1. gorske divizije; 1. bojna 1. zdruga iste divizije; 3. bojna 4. gorskog zdruga i ustaška bojna »Šimić«). Tada je poginulo 310 neprijateljskih vojnika i oficira, zarobljeno 409 i nekoliko stotina ranjeno. Plijen je iznosio 685 pušaka, 54 puškomitraljeza, 17 teških mitraljeza, 10 minobacača 82 mm, 12 malih minobacača, 3 brdska topa i velike količine municije.²⁴

Tih dana postojali su još realni izgledi da se odred i dobar dio zbjega izvuče iz obruča, jer je poslije svakog od ovih protivnapada nastajala breša u neprijateljskom obruču od nekoliko kilometara, koju neprijatelj nije uspijevao zatvoriti i po nekoliko dana. Međutim, ta prilika je propuštena, jer se štab odreda još zanosio iluzijama o razbijanju ofanzive.

U vremenu najžešćih okršaja na Kozari, ostale naše snage u Bosanskoj krajini, u prvom redu 1. krajiška brigada i 1. KNOP odred izveli su niz ofanzivnih akcija na neprijateljske garnizone i komunikacijske objekte, sa ciljem rasterećenja pritiska na Kozaru. Oslobođena je Bosanska Krupa, napadnuti Sanski Most, uništen jedan bataljon u Dobrljini i si., ali to nije dalo željenih rezultata. Sa Kozare nije bila povučena nijedna neprijateljska jedinica. Njemačka komanda, borbene grupe »Zapadna Bosna«, bila je do kraja riješena da se obračuna sa odredom i narodom Kozare, ne obzirući se na događaje na širem krajiškom području.

Prvi proboj iz obruča preduzet je u noći 3/4. jula, kojom prilikom su se probili samo 1. i Udarni bataljon. Ostale snage ponovile su napad na istom mjestu sljedeće noći, ali je on dao slabije rezultate, mada je žestina borbe dostigla kulminaciju. Drugi, 3. i 4. bataljon pretrpjeli su strahovite gubitke i u jutarnjim časovima 5. jula bili su odbačeni nazad u Kozaru. Njihov sastav je više nego prepolovljen. Istog dana neprijatelj se dočepao oko 500 ranjenika u dolini rijeke Mlječanice i nad njima izvršio grozan masakr. Preostale snage odreda razbile su se na manje

²⁴ M. Pekić i D. ćurguz »Bitka na Kozari« str. 100—112, izd. Prijedor 1968. god.

grupe i tako preživjele poznato »čišćenje« Kozare i Prosare. Narod u zbjegu doživio je takođe strašnu sudbinu. Oko 68.000 ljudi, žena i djece odvedeno je u logore, odakle se mnogi nikada nisu vratili, a na hiljade ih je pobijeno na licu mjesta.²⁵

Neprijatelj je pretresao Kozaru i Prosaru sve do 18. jula 1942, a potom se većim dijelom snaga, sa komunikacije Prijedor — Bosanska Dubica, okrenuo na zapad da bi isto tako temeljito pretresao teritoriju između ove komunikacije i r. Une. Ove snage izbile su na srednji tok Une između Bosanskog Novog i Kostajnice 30. jula 1942. godine. Time je i bitka na Kozari bila završena. Tek tada, poslije 53 dana borbi i okršaja, jedinice borbene grupe »Zapadna Bosna«, mogle su biti upotrijebljene za druge zadatke.

U istoriji naše narodnooslobodilačke borbe ostaće kao sveti primjer kako je jedan partizanski odred od oko 3.500 boraca, naoružan uglavnom lakim pješadijskim naoružanjem, puna 53 dana vezao za sebe tako jake neprijateljske snage. Neosporno je da je odred u ovim borbama pretrpio velike gubitke. Polovina njegovog boračkog i starješinskog sastava pala je u neprekidnim, natčovječanskim borbama, braneći zbjeg i ranjenike. Tih dana, pala je čitava plejada znanih i neznanih kozaračkih junaka, proslavljenih bombaša, puškomitraljezaca i starješina, komunisti i vanpartijaca na rovovima Patrije, Jugovićevoг brijega, Ravnog gaja, na dubičkoj cesti i širom Kozare. Mnogi od njih su umrli ćutke, nezapaženo, na prvim životnim koracima.

Nema preciznih podataka o neprijateljskim gubicima, no oni su svakako bili veliki kako u ljudstvu, tako i u borbenoj tehnici. Prema nekim procjenama bilo je oko 7.000 poginulih, zarobljenih i ranjenih neprijateljskih vojnika i oficira. No, daleko značajnija činjenica od toga jeste ta da su žilavom i dugotrajnom odbranom kozaračkih partizana bili radikalno poremećeni planovi neprijatelja u ovom dijelu zemlje. U 1942, okupator i ustaše nisu mogli izvesti ni jedan ozbiljniji napad na oslobođenu teritoriju Bosan-

²⁵ Isto kao pod 24, (str. 160).

ske krajine, kako je to bilo zamišljeno. Sve je to imalo dalekosežne posljedice, s obzirom na to što je upravo u jeku bitke na Kozari grupa proleterskih brigada na čelu sa Vrhovnim štabom otpočela svoj istorijski marš ka Bosanskoj krajini, gdje će se ubrzo stvoriti novo veliko ustaničko žarište opštejugoslovenskog značaja, gdje će doći do stvaranja prvih naših divizija, a ubrzo će tu biti održano i prvo zasjedanje AVNOJ-a. Praktičan doprinos bitke na Kozari tim značajnim uspjesima narodnooslobodilačkog pokreta u širem smislu neosporno je veliki.

O tome Operativni štab za Bosansku krajinu u svom pismu od 11. avgusta 1942. kaže:

»Sto se tiče svih događaja i borbi na Kozari, mi mislimo da je ta borba imala ogroman značaj i da pored svih tih žrtava, gledajući je obzirom na interese čitave Krajine, kao i čitave zemlje, ona ima ogroman politički i vojnički značaj. Ima pogrešaka da se nisu pravovremeno uvidale neprijateljske snage i nastojalo se iz obruča povremeno izvlačiti i u samom početku, tukući neprijatelja iza leđa — što je stajalo u našim naredenijima koja vjerovatno nisu stizala do vas — kao i to da se stanovništvo u većem broju trebalo prebacivati na teren I Krajiškog odreda- *Kada je već došlo do situacije i takve borbe, onda je bilo pravilno, pa makar i uz ogromne gubitke, pružiti onakav otpor u cilju odbrane naroda, kakav ste vi pružili.* Vaša borba imala je ogroman odjek u svetskoj štampi, u Rusiji i Engleskoj. Vaša borba dala je potstrek i mogućnosti za akcije čitavim snagama partizanskim u zemlji. Vaša borba pokolebala je četničke redove. Vaša borba raskrinkala je podlu politiku okupatora i vi ste ga natjerali da otkrije svoje karte. *Takvo je naše gledište, a takvo je gledište i Vrhovnog štaba naše partizanske i dobrovoljačke vojske, bez obzira na sve druge okolnosti.* Osim toga, mišljenje je i Vrhovnog štaba da vi morate dati na znanje neprijatelju kao i javnosti da kozarački partizani nijesu uništeni i da morate preći u akcije na pomenutom terenu i to smišljeno i dobro pripremljeno«¹¹

U najdramatičnijim časovima i narod i borci ostali su dosljedni sami sebi i svom opredjeljenju, stojički podnoseći sve nedaće i gubitke, uvjereni da će na kraju pobjeda ipak biti naša. Narod se na svoje oči uvjerio da je njegova vojska dala sve od sebe da spasi što se spasiti moglo. To je

²⁶ Arhiv VII k. 161-A-/17/4. — Iz pisma Operativnog štaba za Bosansku krajinu upućenog štabu 2. KNOP odreda »Mladen Stojanović« 11. 8. 1942. god.

sa moralno-političkog stanovišta bilo ravno uspjehu. Upravo u tome leži objašnjenje činjenice da narod Kozare i pred strašne tragedije nije pokleknuo. Docniji ratni događaji na Kozari pokazaće da je narod ovoga kraja ostao nepokolebljiv i vjeran idejama narodnooslobodilačke borbe i Komunističkoj partiji Jugoslavije. Osvetničke puške kozaračkih boraca plamtjele su na Kozari i širom zemlje do konačne pobjede.

Eto, ukratko to je zavičaj Pete krajiške (Kozaračke) brigade! Ona je iznikla iz jednogodišnjih pobjeda partizana Kozare iz požara i pepela njenih sela i u danima svog nastanka predstavljaće simbol krajiškog vjekovnog prkosa i živi dokaz neuništivosti naroda koji se bori za slobodu.